

УДК 821.161.2.09

ВІДБИТТЯ ЕСТЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ЛЕСІ УКРАЇНКИ В ЇЇ ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ

Валерій Сиротенко

кандидат філологічних наук, доцент
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
м. Слов'янськ Донецької області, Україна
valerij_kram@mail.ru

Олена Бондаренко

старший викладач
ПВНЗ «Краматорський економіко-гуманітарний інститут»
м. Краматорськ Донецької області, Україна

Анотація. У статті проаналізовано низка листів, у яких певною мірою порушуються проблеми стану тогочасної української літератури, подаються оцінки якості художніх творів та літературознавчо-критичних статей українських авторів, визначаються перспективи розвитку української літератури. Це зроблено з метою вияву власне літературно-естетичних позицій, властивих Лесі Українці як активному учасникові тогочасного літературного процесу. Розглянуті кореспонденції дозволяють твердити, що естетичні вподобання письменниці, розуміння нею сутності мистецтва, завдань, які стоять перед українською художньою літературою і критикою, завжди були зорієнтовані на кращі здобутки європейських літератур. Модернізм мислення Лесі Українки виявляється у вимогливості до опанування художньою формою, без чого, власне, неможливе глибоко проникливе змалювання людини як особистості. Результати дослідження будуть придатні при висвітленні історії розвитку модернізму в українській літературі.

Ключові слова: модернізм; неоромантизм; психологізм; «народницька література»; європейські літератури; правда життя; побутовізм; художня форма; художня література; літературна критика; ефремівщина; епістолярій.

ОТРАЖЕНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ЛЕСИ УКРАИНКИ В ЕЁ ЭПИСТОЛЯРНОМ НАСЛЕДИИ

Валерий Сиротенко

кандидат филологических наук, доцент
ГВУЗ «Донбасский государственный педагогический университет»,
г. Славянск Донецкая область, Украина
valerij_kram@mail.ru

Елена Бондаренко

старший преподаватель
ЧВУЗ «Краматорский экономико-гуманитарный институт»

г. Краматорск Донецкой области, Украина

Аннотация. В статье проанализировано несколько писем, в которых в определенной мере затрагиваются проблемы украинской литературы конца XIX – начала XX столетия, даются оценки качества художественных произведений и литературоведчески-критических статей украинских авторов, определяются перспективы развития украинской литературы. Это сделано с целью определить собственно литературно-эстетические позиции, свойственные Лесе Украинке как активному участнику литературного процесса тех лет. Рассмотренные корреспонденции позволяют утверждать, что эстетические симпатии, понимание ею сущности искусства, задач, стоящих перед украинской художественной литературой и критикой всегда были соориентированы на лучшие достижения европейских литератур. Модернизм мышления Леси Украинки выявляется в требовании овладения художественной формой, без чего, собственно, невозможно глубокое проникновение в изображение человека как личности. Результаты исследования будут востребованы при освещении истории развития модернизма в украинской литературе.

Ключевые слова: модернизм; неоромантизм; психологізм; «народническая литература»; европейская література; правда жизни; бытовщина; художественная форма; художественная література; литературная критика; ефремовщина; епістолярій.

REFLECTION OF LESIA UKRAINKA'S AESTHETIC VIEWS IN HER EPISTOLARY LEGACY

Valeriy Syrotenko

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
SHEE "Donbas State Pedagogical University"
Sloviansk Donetsk region, Ukraine
valerij_kram@mail.ru

Olena Bondarenko

Senior Lecturer
Privately Owned "Kramatorsk Institute for Economics and Humanities"
Kramatorsk Donetsk region, Ukraine

Abstract. The article analyses a number of letters (to B. Grinchenko, M. Dragomanov, N. Kibalchich, M. Kosach, O. Kosach, A. Krymskyi, M. Pavlyk) where problems of the Ukrainian literature state are raised to a certain extent; the appraisal is given to the quality of both literary works and literary criticism articles written by Ukrainian authors; the prospects of development of Ukrainian literature are named. This has been made with the aim of showing literary and aesthetic views of Lesia Ukrainka as an active participant of the literary processes taking place at that point of time. The letters analyzed give us an opportunity to state that the aesthetic tastes of the writer, her understanding of the very essence of art and the assignments given to Ukrainian belles-lettres and criticism are directed to the best achievements of European literatures (French, German, Polish). For instance, speaking about the literary value of early essays of O. Kobylianska, Lesia Ukrainka explains their success by the fact the manner of writing of the author was formed under the influence of German authors. And vice versa, the general weakness of Ukrainian literature of that time is explained

by the fact the descriptions in the style of Levitchkyi and Chaichenko prevail, and they are approved by critics who stick to “average folk” manner of writing (S. Efremov). As a result, the modernism of Lesia Ukrainka way of thinking is becoming obvious in her demand to master a proper literary form because without it it's impossible to depict a person as an individuality in the most convincing way. The results of this investigation can be used in the course of the History of Modernism Development in Ukrainian Literature.

Key words: modernism; neoromanticism; psychological approach; “average folk literature”; European literatures; the truth of life; routine approach; literary from; belles-lettres; literary criticism; Efimov and his followers; epistolary works.

Постановка проблеми в загальному вигляді. 25 лютого 2016 року виповнилося 145 років із дня народження славетної представниці української культури Лесі Українки. Її інтелектуально-духовна діяльність надзвичайно багатогранна: лірик, драматург, критик, журналіст, педагог, музикант, збирач фольклору, тож дана їй О. Забужко характеристика – епоха – не виглядає надто гіперболічною. Але ж звернімо увагу на те, які аксеологічні журливі інтонації присутні при цьому: якщо «шевченківська», «франківська», «будительська» України на сьогодні ще проглядаються, то «Україна шляхетська, «косачівсько-драгоманівська», початки якої губляться в млі нашого європейського середньовіччя, у ХХ ст. скінчилася, схоже, безповоротно» [5, с. 10]. І в цьому дослідниця має сенс, адже ні за життя (згадаймо різко критичні виступи проти письменниці з боку С. Єфремова, Г. Хоткевича, полемічні виступи І. Франка), ні в радянські часи (літературну творчість «причісували» відповідно до панівної ідеологічної моди під типологію критичного реалізму), ні навіть сьогодні феномен Лесі Українки ще не знайшов свого адекватного поцінування. При цьому варто зауважити, що сама письменниця не уникала дискусій, завжди відстоювала власні духовно-естетичні позиції, але при ніколи не опускалася до особистих принижень, лайок, образ, чому б варто повчитися нашим сучасним політикам, державно-громадським діячам. Так, вона не могла змиритися з тим, що українська література має аж надто нечуївсько-чайченківське (один із псевдонімів Б. Грінченка – О. Б., В. С.) забарвлення, але поважно зверталася до кожного з митців. Ось так адресатка спілкується з Б. Грінченком: «Високошановний добродію! ...Найбільше припав мені до серця той розділ з Вашої книги, що зветься «На селі», може, се тому, що я люблю таку чисту, прозору епіку, якої сама зроду не вміла вдати і яку так чудово вдали Ви...» [11, с. 92]. Тож доволі актуально звучать слова

М. Зерова: «Літературний смак міняється: старі українські прозаїки, великі майстри побутової манери, робляться поволі предметом історично-літературних студій в школі, тоді як Леся Українка стає прообразом дальшого розвою українського письменства, а її творчість нібито програмою для кожного українського письменника, коли він хоче бути гідним нових завдань, що стають нині перед українською літературою і культурою» [6, с. 267]. А ми ж надалі зупинимось на розгляді деяких листів Лесі Українки, у яких найповніше відбиті її літературно-естетичні погляди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні ні в кого не викликає сумніву твердження, що не лише літературна творчість, а сама постать Лесі Українки репрезентують модерну історію України [1; 5; 9]. Щоправда, дехто вбачає в її індивідуальному стилеві прояви «романтично-екзистенційної спрямованості» [2, с. 383], однак більшість сучасних дослідників характеризують її творчість як неоромантичну: «До терміна «ново романтизм» (трактованого Лесею Українкою досить широко, так що рисами нового стилю названо порив *ins Blau*, увагу до індивідуальної психології, до персонажів, які розкриваються в натовпі, а не вивищуючись над ним) найближчим і найточнішим синонімом могло б бути поняття «антиреалізм», «нежиттєподібність» [1, с. 21]. Саме цих поглядів і ми дотримуватимемося при аналізі листів письменниці.

До розгляду власне листів Лесі Українки дослідники звертаються спорадично [3; 5; 7; 8; 9], хоча при цьому й зазначається, що вони «показують, який цікавий матеріал таїть у собі листування Л. Українки і як ясно освітлює воно її літературну позицію» [8, с. 472]. Нібито продовжуючи наведену думку М. Зерова, літературознавці зосереджуються на тому, що значна частина епістолярію письменниці присвячена проблемі заперечення «народницько-побутової» манери письма в тогочасній українській літературі й протиставлення їй творів українських письменників на рівні кращих естетичних зразків передових європейських літератур (див. листи до М. Драгоманова від 3 вересня 1891р., травень 1893 р.; до О. Кобилянської від 26 листопада 1900 р.; до М. Павлика від 17 березня 1903 р. тощо), що, безумовно, свідчить про модерністські вподобання самої адресантки: «...мало не в кожному листі можна знайти ті чи інші міркування з приводу різних новин українського

літературного життя, відгуки мистецьких поглядів та смаків Л. Українки» [8, с. 470].

Водночас не всі висновки дослідників нам видаються прийнятними. Так, С. Павличко вважає, що в поезіях, драмах і листах представлено дві Лесі: «Лесина поезія, переповнена гаслами боротьби, сили, мотивом «слово-зброї» й майже марксистськими «досвітніми огнями» ненависті до гнобителів, імпонувала народникам з їхніми ідеями про роль і покликання літератури. Її листи – скептична критика народництва, пошук альтернативи до нього, а по суті до самої себе, були близькі тільки таким кореспондентам, як Кобилянська або Драгоманов» [9, с. 52]. Запереченням цього твердження може слугувати вже висловлена нами думка про толерантність Лесі Українки, про доброзичливість у ставленні до своїх кореспондентів, що не могло не викликати зворотної реакції, а отже, бажання й готовності підтримувати листування з «прискіпливим критиком». Адже не можна по-іншому прореагувати на таке щире зізнання, адресоване Б. Грінченкові: «Я дякую за нього (розділ з книги «На селі» – О. Б., В. С.) Вам і Вашій музі, але все ж Ви, може, щасливіші від мене тим, що будите такі почуття, але самі не дізнаєте, – нехай же і завжди так буде!» [11, с. 92]. Підтвердження нашому припущенню знаходимо в оцінці ролі й місця Лесі Українки, яку дав С. Єфремов (не забуваймо, що між ними були непрості взаємини): «Леся Українка лишається, проте, найсучаснішим з наших письменників, справжнім «поетом під час облоги» – співцем того лютого часу, що так яскраво з її творів позирає. Вміла вона дошкулити ворога своїм дужим словом, вдихнути бадьорість і волю до активності й діла у своїх; та вміла ж і просто зачепити натхненною піснею щоденні струни в душі людській» [4, с. 527].

Формулювання цілей статті. Зважаючи на здійснений огляд, плануємо:

- розширити коло листів, які піддаються аналізу;
- звернути увагу на хронологію написання листів, щоб увиразнити динаміку формування літературно-естетичних поглядів Лесі Українки;
- зіставити позиції письменниці, висловлені різним адресатам, що дозволить точніше охарактеризувати позиції письменниці як прихильниці естетики модерністської літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оpubліковані на сьогодні листи Лесі Українки датовані 1876 – 1913 роками. Уперше про свої естетичні симпатії вона висловлюється в листі до матері О. Косач 18 серпня 1889 року, а в грудні цього ж року ділиться своїми читацькими симпатіями зі своїм братом Михайлом. У цих листах адресантка окреслює коло своєї улюбленої «лектури» (звернімо увагу, що це пише 18-річна дівчина!): поетичні збірки французьких авторів «Перлини поезії», «Бідні люди», «Люсі» Альфреда де Мюссе. І при цьому подається власна оцінка: «Читаю їх сьогодні цілий день і насолоджуюсь!» [16, с. 32]. А в листі до брата цей список розширюється: Байрон, Беранже, Гаршин (весь), Гете, Гейне, Гюго, Гоголь (майже весь), Діккенс, Доде, Достоевський, Жорж Санд, Золя, Короленко (весь), Крашевський, Пушкін, Міцкевич, Прус, Толстой, Тургенєв, Шиллер, Флобер і ще багато інших. Як бачимо, тут представлена європейська літературна класика, а по суті це ті «вчителі», на кращих зразках яких формувалися Лесині переконання, що й українська література у своєму розвої повинна орієнтуватися на європейські взірці, досягати європейської естетичної довершеності. Не випадково вже в березні 1891 року в листі до дядька М. Драгоманова Леся Українка висловлює впевненість: «Я надіюся, що, може, як більше знатимуть українці чужу літературу, то, може, згине з нашої літератури отой невдалий дилетантизм, що так тепер панує в ній» [13, с. 85].

Цікавим є лист до брата Михайла, датований 25 лютого 1891 року. Чи не вперше у своїй кореспонденції Леся Українка чітко відмежовує «побутописання» від правди в мистецтві (повинні бути портрети, а не фотографії). І це при тому, що письменниця завжди сповідувала естетичні принципи неоромантизму, який ніколи не претендував на правдоподібність у зображенні. Тобто, утверджується сутність самого мистецтва з його правом на «видумку», тому й вартість художнього твору визначається не за його тематично-проблемною спрямованістю, а емоційно-естетичним впливом на читача, тими безпосередніми враженнями, що залишилися в його душі: «... справді реальним описом можна назвати тільки той, що ставить ярку, виразну картину перед очі читача» [14, с. 72].

Простежуючи динаміку прояву літературно-естетичних поглядів Лесі Українки, можна навести ще декілька листів (наприклад, до

А. Кримського від 15 грудня 1903 року), але ми зупинимось на останньому, у якому порушується ця проблема. Це лист до Н. Кибальчич (28 вересня 1909 року). У ньому, зокрема, адресантка вкотре зосереджується на станіві української літератури та літературної критики, відзначаючи її низький рівень порівняно, наприклад, з французькою (хоча й там не все гаразд). Нам же важливо підкреслити, що це не чергове квиління, «посипання голови попелом», а намагання знайти вихід зі скрутної ситуації. А його Леся Українка чітко бачить: «... для критика не досить талану і громадянських цнот, тільки треба конечне с п е ц і а л ь н о ї освіти, інакше вийде єфремовщина або хоткевичівщина» [15, с. 291]. Вагомість цього зауваження надзвичайно актуальна, адже за умови комерціалізації друкованих видань до читача потрапляють і художні твори, й критичні відгуки на них об'єктивно дуже далекі від призначення й покликання істинно високого мистецтва.

Якщо ж проглянути список Лесиних адресатів, то там можна виділити дві групи листів: односторонні письменниці, з якими вона ділиться своїми враженнями від прочитаних нею творів українських авторів, і власне письменники, з приводу художнього доробку яких власне й висловлюється адресантка.

Серед перших – виділимо лист до М. Павлика (16 березня 1891 року). У ньому Леся Українка «рецензує» одну з перших повістей О. Кобилянської «Лорелея» («Царівна»). Даючи загальну позитивну оцінку як творові молодого й оригінального таланту в українській літературі, критик перш за все наголошує на майстерності прозаїка в передачі психології головної героїні Наталки: «Як на мене, то краса цієї повісті не так в її ідеях, як в глибокій, тонкій, логічній психології героїні Наталки» [12, с. 81]. На прикладі цієї тези ми ще раз переконуємося в митецьких принципах, відстоюваних самою адресанткою: естетична краса, привабливість мистецтва, зокрема літератури, полягає не стільки в актуальності й суспільній вагомості порушених тем та проголошених ідей, не в життєвоподібно знайдених персонажах, а в умінні творця досягнути особистість свого персонажа, збагнути його психологічну індивідуальність та неповторність і цим самим примусити читача зацікавитися долею цієї людини, співставити її з власним досвідом. Тобто, йдеться про гуманізацію самого буття, на чому сьогодні робиться особливий акцент.

З-поміж листів другої групи можна було б зупинитися на кореспонденціях до О. Кобилянської (лист від 20 травня 1899 року), І. Франка (лист від 21 жовтня 1898 року), однак ми виокремлюємо лист до А. Кримського (від 16 листопада 1905 року). Це ще один приклад толерантності, послідовно сповідуваної Лесею Українкою. Адже не все, написане А. Кримським, сприймалося нею, та й сам роман (власне повість «Андрій Лаговський» – О. Б., В. С.) викликав багато критичних зауважень. Однак привертає інше: намагання підтримати колегу «по перу», дати поради, які б не лише покращили сам твір, чим би збагатилася і вся тогочасна українська література. Ідеться про натуралістичні описи (прагнення життєвоподібності?!), які ніколи не поділялися Лесею Українкою. А звідси й побажання вилучити подібні епізоди («тяжко Вам сей натуралізм дається»), а звернутися до «живої правди», яка є єдиною, на чому не раз наголошувала письменниця, метою мистецтва: «Може, тому я здатна л ю б и т и Ваші вірші так, як, певне, ніколи не зможу любити сього роману, хоч він гідний всякої поваги» [10, с. 150].

Висновки. Здійснена розвідка дозволяє поглибити сприйняття Лесі Українки як послідовної апологетки модерністської літератури, зокрема неоромантизму, як поборниці необхідності поривання української літератури з «селянщиною» й опанування високохудожніми формами, здатними осягнути людину, її «включеність» у дійсність за законами мистецького бачення, зацікавлення нею як Особистістю.

Водночас звернення до епістолярію письменниці відкриває нові перспективи досліджень:

- оцінка тогочасної української літературної періодики;
- генезис творчих планів і задумів;
- осмислення власної творчості, її змістово-художньої своєрідності й вартості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеєва В.П. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації: Монографія. – 2-ге вид., стереотип. / В.П. Агеєва. – К. : Либідь, 2001. – 264 с.
2. Бичко А.К. Історія філософії: Підручник / А.К. Бичко, І.В. Бичко, В.Г. Табачковський. – К. : Либідь, 2001. – 408 с.

3. Білецький О. Леся Українка і російська література 80-90-х рр. // Білецький О.І. Від давнини до сучасності: Вибрані праці в двох томах. Т II. / О. Білецький. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1960. – С. 257-278.
4. Єфремов С.О. Історія українського письменства / С.О. Єфремов. – К. : «Феміна», 1995. – 688 с.
5. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / О. Забужко. – К. : Факт, 2007. – 640 с.
6. Зеров М. Леся Українка (3 нагоди нового видання творів) // Зеров М. Українське письменство / М. Зеров. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 266-274.
7. Зеров М. Листи Лесі Українки до Михайла Коцюбинського // Зеров М. Українське письменство / М. Зеров. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 362-363.
8. Зеров М. З листування Лесі Українки // Зеров М. Українське письменство / М. Зеров. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 470-473.
9. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. – 2-ге вид., перероб. і доп. / С. Павличко. – К. : Либідь, 1999. – 447 с.
10. Українка Леся. Лист до А.Ю. Кримського. 16 листопада 1905 р. // Українка Леся. Зібрання творів у 12 т. Т. 12. Листи. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 136-151.
11. Українка Леся. Лист до Б.Д. Грінченка. 8 грудня 1903 р. // Українка Леся. Зібрання творів у 12 т. Т. 12. Листи. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 92.
12. Українка Леся. Лист до М.І. Павлика. 16 березня 1891 р. // Українка Леся. Зібрання творів у 12 т. Т. 10. Листи. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 80-82.
13. Українка Леся. Лист до М.П. Драгоманова. 17 березня 1891 р. // Українка Леся. Зібрання творів у 12 т. Т. 10. Листи. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 82-86.
14. Українка Леся. Лист до М.П. Косача. 25 лютого 1891 р. // Українка Леся. Зібрання творів у 12 т. Т. 10. Листи. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 68-76.
15. Українка Леся. Лист до Н.К. Кибальчич. 28 вересня 1909 р. // Українка Леся. Зібрання творів у 12 т. Т. 12. Листи. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 288-292.
16. Українка Леся. Лист до О.П. Косач. 18 серпня 1889 р. // Українка Леся. Зібрання творів у 12 т. Т. 10. Листи. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 32-33.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Aheieva, V.P. (2001). *Poetesa zlamu stolit. Tvorchist Lesi Ukrainky v postmodernii interpretatsii* [The Poet of Turn of the Century. Works of Lesia Ukrainka in Postmodern Interpretation]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
2. Bychko, A.K. (2001). *Istoriia filosofii* [History of philosophy]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
3. Biletskyi, O.I. (1960). *Lesia Ukrainka i rosiiska literatura 80-90-kh rr.* [Lesia Ukrainka and the Russian Literature of 80-90th]. (Vols. 1-2). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury [in Ukrainian].
4. Iefremov, S.O. (1995). *Istoriia ukrainskoho pysmenstva* [History of the Ukrainian Literature]. Kyiv: «Femina» [in Ukrainian].
5. Zabuzhko, O. (2007). *Notre Dame dUkraine: Ukrainka v konflikti mifolohii* [Notre Dame dUkraine: Ukrainka in the Conflict of Mythologies]. Kyiv: Fakt [in Ukrainian].

6. Zerov, M. (2002). *Lesia Ukrainka (Z nahody novoho vydannia tvoriv) [Lesia Ukrainka (On the Occasion of the New Edition of the Works)]*. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlchyko «Osnovy» [in Ukrainian].
7. Zerov, M. (2002). *Lysty Lesi Ukrainky do Mykhaila Kotsiubynskoho [The Letters of Lesia Ukrainka to Mykhailo Kotsiubynsky]*. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlchyko «Osnovy» [in Ukrainian].
8. Zerov, M. (2002). *Z lystuvannia Lesi Ukrainky [From Lesia Ukrainka's Letters]*. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlchyko «Osnovy» [in Ukrainian].
9. Pavlychko, S. (1999). *Dyskurs modernizmu v ukraïnskii literatury [The Discourse of Modernism in the Ukrainian Literature]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
10. Ukrainka Lesia. (1979). *Zibrannia tvoriv. Lyst do A.Iu. Krymskoho. 16 lystopada 1905 r. [Collection of Works. The Letter to A.Iu. Krymsky. 16 November 1905]*. (Vols. 1-12; 12). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
11. Ukrainka Lesia. (1979). *Zibrannia tvoriv. Lyst do B.D. Hrinchenka. 8 hrudnia 1903 r. [Collection of Works. The Letter to B.D. Hrinchenka. 8 December 1903]*. (Vols. 1-12; 12). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Ukrainka Lesia. (1978). *Zibrannia tvoriv. Lyst do M.I. Pavlyka. 16 bereznia 1891 r. [Collection of Works. The Letter to M.I. Pavlyka. 16 March 1891]*. (Vols. 1-12; 10). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
13. Ukrainka Lesia. (1978). *Zibrannia tvoriv. Lyst do M.P. Drahomanova. 17 bereznia 1891 r. [Collection of Works. The Letter to M.P. Drahomanova. 17 March 1891]*. (Vols. 1-12; 10). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. Ukrainka Lesia. (1978). *Zibrannia tvoriv. Lyst do M.P. Kosacha. 25 liutoho 1891 r. [Collection of Works. The Letter to M.P. Kosacha. 25 February 1891]*. (Vols. 1-12; 10). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
15. Ukrainka Lesia. (1979). *Zibrannia tvoriv. Lyst do N.K. Kybalchych. 28 veresnia 1909 r. [Collection of Works. The Letter to N.K. Kybalchych. 28 September 1909]*. (Vols. 1-12; 12). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
16. Ukrainka Lesia. (1978). *Zibrannia tvoriv. Lyst do O.P. Kosach. 18 serpnia 1889 r. [Collection of Works. The Letter to O.P. Kosach. 18 August 1889]*. (Vols. 1-12; 10). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].